

**Transformation of the Linguistic Reasoning Paradigm
of Basic Colour Terms: outline of the problem**

The paper is focused on selected linguistic issues, which touch the problems of basic colour terms. Specially we concentrate on two domain of research.

First of the research position understand the basic colour terms as so called linguistic universalities. The main argument of this point of view was given by another research of basic colour terms, which compare them with human ability to perception different wavelength of light. Second research position argue with cognitive processes of perception and explain the basic semantic of colour terms as result of so called language conceptualization of natural world. The goal of this paper is present the main change in linguistic paradigm, which concern research of basic colour terms and their semantics.

Keywords: basic colour terms, evolutionary model of basic colour terms,
cognitive linguistics, language image of the world,
semantics of basic colour terms

Mgr. Richard Změlík, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
richard.zmelik@upol.cz

Studie vznikla v rámci grantu IGA_FF_2018_025
(Bohemistika: moderní filologie v 21. století).

PROMĚNA V PARADIGMATICE LINGVISTICKÉHO UVAŽOVÁNÍ O JAZYKOVÝCH POJMECH ZÁKLADOVÝCH BAREV: NÁSTIN PROBLEMATIKY

RICHARD ZMĚLÍK

1. ÚVODEM

Barvy náleží k základním smyslovým či jevovým kvalitám a jako takové jsou přirozenou součástí nejen přírody, ale významnou úlohu mají i v jednotlivých kulturách. Jak dokládají pravěké nástěnné malby, člověk se základními barvami pracoval před mnoha desítkami tisíc let před naším letopočtem.¹ Jejich užití bylo přirozeně spojeno nejen s dovedností barvy napodobit, ale také se schopností je chápat v rovině významových kvalit. Od chvíle, kdy člověk začal barvy uměle napodobovat, nebyly pouhým *imitatio naturae*, ale stávaly se zvláštními symboly, jež byly obecně spojovány s rituální praxí. Ve starověkých kulturách měly již barvy propracovanou sémantiku, která se významně zapojovala do náboženské mytologie. Středověk, který byl obecně symbolem výrazně prostoupen, určil barvám důležité místo rovněž v systému křesťanské symboliky.²

Základní barvy začaly být brzy nejen reprodukovány, ale výrazně sémantizovány, na což měl vliv především kulturně-historický kontext. Typickým příkladem může být modrá, která je v křesťanském ritu spojována s mariánskými svátky nebo s Křtem Páně; naopak centrální barvou islámu je zelená. Kromě výtvarné imitace zprvu primárních monofokálních barev byly zcela přirozeně barvy reprezentovány také v jazyce. Jak dokládá studie Carole P. Biggam „Prehistoric Colour Semantics: A Contradiction in Terms“ (2014), již v protoindoevropštině existovaly lexikální výrazy, jimiž byly odlišeny základové monofokální barvy.³

/1/ Všeobecně známé jsou nástěnné kresby v jeskynních španělské Altamiry. Ovšem teprve nedávno byl norským profesorem Christopherem Stuartem Henshilwoodem a jeho kolektivem učiněn dosud nejstarší nález dosvědčující použití barev člověkem. Jedná se o zlomek horniny z jihoafrické rezervace Blombos Cave, jehož stáří bylo odhadnuto na 73 tis. let [https://vimeo.com/289437394].

/2/ K symbolice barev ve staročeské kateřinské legendě viz studii Eduarda Petrů „Symbolika draků a barev v Životě svaté Kateřiny“ (1995). Ve *Všeobecných pokynech k Římskému misálu* (2008) je upraveno užívání barev vzhledem k jednotlivým církevním festivaltům.

/3/ V této souvislosti je zajímavé autorčino zjištění, které potvrzuje, že výraz, kterým se původně označovala červená, resp. rudá je starší než výrazy pro zelenou: „[A] green-related category became established as basic after Proto-Indo-European had broken up into various daughter languages, making it a later basic category than the earliest red-related one. [...] It could be argued that a basic green-related category had existed in Proto-Indo-European under a name which was later lost, and that many (or all) of the daughter languages replaced the old word by their own various labels“ (Biggam 2014: 16).

[„Pojmová kategorie související se zelenou byla jako základová utvořena po rozpadu protoindoevropštiny na různé příbuzné jazyky, což z ní činí pozdější kategorii, než je dřívější pojem pro červenou. Mohlo by být řečeno, že základní pojmová kategorie pro zelenou existovala v protoin-

Barvy jako původní jevové kvality se tak stávají přirozenou součástí kulturních a sémiotických systémů, ve kterých plní různé funkce.⁴ S tím souvisí i otázka po způsobu jejich reprezentace, kterou dle základní typologie vyplývající z povahy zobrazovacího média můžeme vymezit do dvou oblastí – výtvarné a jazykové.⁵ Zcela přirozeně se v této souvislosti objevuje otázka, co se nalézá u základů sémantiky reprezentací barev, zdali se jedná o vlastní smyslově vnímatelnou kvalitu, tedy jev, anebo o jiné aspekty.

V této studii, která má přehledový charakter, nás bude zajímat, jakým způsobem se lingvistika ve 20. století vyrovnávala s problematikou jazykové reprezentace základových barev a její elementární sémantiky. Samozřejmě není zde možné podat vyčerpávající přehled všech důležitých a podnětných názorů a diskuzí, jež se k danému tématu v lingvistice vztahují. Proto se konkrétně zaměříme na vybrané lingvistické koncepty reflektující problematiku jazykové reprezentace barev s primárním cílem zaznamenat důležitou proměnu v paradigmatické lingvistické uvažování o jazykových pojmech pro barvy a jejich sémantice.

2. OTÁZKA EVOLUCE A NEUROFYZIOLOGIE BAREV

Od druhé poloviny 20. století je v lingvistice věnována systematická pozornost výzkumu jazykového pojmenování tzv. základových barev. Cílem lingvistů bylo prozkoumat povahu lexikálních pojmů, o kterých se domnívali, že náleží k bazálnímu lexiku ve všech přirozených jazycích. V roce 1969 publikovali Brent Berlin a Paul Kay dnes již klasickou práci *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*, ve které srovnali 98 jazyků a přišli s konstatováním, že pojmů pro základové barvy, tj. takových, které jsou lexikálně nesložené a nederivované, je jedenáct⁶ a že v každém přirozeném jazyce se de facto vyvíjí analogickým způsobem, který představili v základním evolučním modelu (viz Obr. 1).

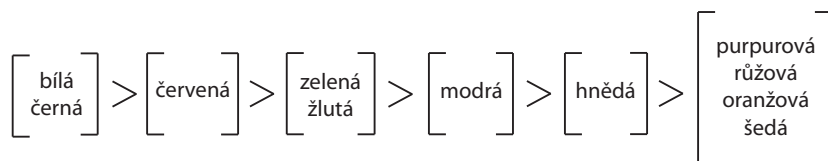
doevropštině pod označením, které později vymizelo, a že řada (nebo všechny) příbuzné jazyky nahradily tento starý výraz svým vlastním výrazem.“]

V češtině tak výraz *rudý* předcházel mladšímu slovu *červený*, jehož etymologickým základem je praslovanský tvar *čъrv(j)ень, které je původně přičestím trpným od *čъrviti (barvit červenem). Červené barvivo se totiž získávalo ze speciálního druhu červů (viz Rejzek 2015: 124).

/4/ Kromě toho, že jevový svět vnímáme v jeho přirozené barevnosti (stromy jsou zelené, obloha modrá atd.), mají barvy další důležité významy, které jsou produkovány kulturními diskurzivy, jež významně utváří například církve, politika, armáda, móda, ideologie apod. (Viz *červená* nebo *hnědá* jako symboly totalitních ideologií.)

/5/ Stranou ponecháváme hudební reprezentace barev, která není explicitně manifestována ve formě znakového vehikula (srov. výtvarná imitace barvy nebo lexém), ale je jednotlivým zvukovým kvalitám (tónům) připisována na základě synestezie, „kdy jeden vjem vyvolává mimoděk vnímání jiných smyslových oblastí“, jakými jsou „schopnost cítit chuť písmen, slyšet barvy a vidět tóny, aniž je člověk vázán na jazykové procesy“ (Winter 2007: 49).

/6/ Černá, bílá, červená, žlutá, zelená, modrá, hnědá, oranžová, purpurová, růžová a šedá.

Obr. 1: Evoluční model pojmů pro základové barvy monofokální a smíšené podle Berlina a Kaye.

Jednotlivé fáze tohoto vývoje jsou přirozeně závislé na bohatství lexikonu příslušného jazyka, kterým jsou barvy označovány, a jenž koresponduje s evoluční vyspělostí daného jazyka. Ve svém výzkumu autoři excerpovali také jazyky, které neměly plně rozvinout lexikální databázi pro všech jedenáct základových barev. Proto přišli s teorií, podle které má platit, že pokud v některém z jazyků neexistuje všech jedenáct lexikálně primárních pojmů pro základové barvy, potom budou tyto pojmy v každém jazykovém systému postupným vývojem realizovány podle stanoveného evolučního modelu. Tato jazyková realizace, která má podle autorů univerzální povahu, probíhá vždy směrem od základního rozlišení mezi černou a bílou k postupnému vytvoření pojmů pro další monofokální barvy⁷ a barevné kombinace, jejichž výsledkem jsou tzv. základové smíšené barvy.⁸ Tento vývojový princip autoři vysvětlují následovně: „It appears now that, although different languages encode in their vocabularies different *numbers* of basic color categories, a total universal inventory of exactly eleven basic color categories exists from which the eleven or fewer basic color terms of any given language are always drawn. The eleven basic color categories are *white, black, red, green, yellow, blue, brown, purple, pink, orange, and grey*.”

A second and totally unexpected finding is the following. If a language encodes fewer than eleven basic color categories, then there are strict limitations on which categories it may encode. The distributional restrictions of color terms across languages are:

1. All languages contain terms for white and black.
2. If a language contains three terms, then it contains a term for red.
3. If a language contains four terms, then it contains a term for either green or yellow (but not both).
4. If a language contains five terms, then it contains a terms for both green and yellow.
5. If a language contains six terms, then it contains a term for blue.
6. If a language contains seven terms, then it contains a term for brown.

/7/ Červená, zelená, žlutá a modrá.

/8/ Hnědá, purpurová, růžová, oranžová a šedá.

7. If a language contains eight or more terms, then it contains a term for purple, pink, orange, grey, or some combination of these.“⁹ (Berlin – Kay 1969: 2–3)¹⁰

Pro větší názornost lze danou situaci přepsat také následujícím způsobem (viz Tab. 1):

A	I	II	III		IV	V	VI	
B	I	II	IIIa	IIIb	IV	V	VI	VII
LEX	2	3	4	4	5	6	7	11
1	bílá	bílá	bílá	bílá	bílá	bílá	bílá	bílá
2	černá	černá	černá	černá	černá	černá	černá	černá
3		červená	červená	červená	červená	červená	červená	červená
4			zelená	žlutá	zelená	zelená	zelená	zelená
5					žlutá	žlutá	žlutá	žlutá
6						modrá	modrá	modrá
7							hnědá	hnědá
8								purpurová
9								růžová
10								oranžová
11								šedá

/9/ [„Nyní se zdá, že i přesto, že různé jazyky ve svém slovníku kódují různý počet pojmů základových barev, univerzálně existuje přesně jedenáct takových pojmů, z nichž právě jedenáct nebo méně jich je obsaženo v každém z jazyků. Těchto jedenáct pojmů pro základové barvy jsou: bílá, černá, červená, zelená, žlutá, modrá, hnědá, purpurová, růžová, oranžová a šedá. Druhá a zcela nečekaná zjištění je toto. Pokud jazyk obsahuje méně než jedenáct pojmů pro základové barvy, pak existují přísná omezení, jež se týkají toho, které pojmy mohou být kódovány. Distribuční omezení pojmů pro barvy napříč jazyky jsou následující:

1. Všechny jazyky mají výrazy pro bílou a černou.
2. Pokud jazyk obsahuje tři termíny, pak obsahuje termín pro červenou.
3. Pokud jazyk obsahuje čtyři termíny, obsahuje termín buď pro zelenou, nebo žlutou (ale ne oba).
4. Pokud jazyk obsahuje pět termínů, pak obsahuje výrazy pro zelenou i žlutou společně.
5. Pokud jazyk obsahuje šest termínů, pak obsahuje termín pro modrou.
6. Pokud jazyk obsahuje sedm termínů, pak obsahuje termín pro hnědou.
7. Pokud jazyk obsahuje osm nebo více výrazů, pak obsahuje termín pro fialovou, růžovou, oranžovou, šedou nebo nějakou jejich kombinaci.“]

/10/ Autoři dokonce uvádí, že existuje jazyk, který je možné z evolučního hlediska zařadit do kategorie I (viz Tab. 1). Takový jazyk, kterým je Jalé na Nové Guinei, disponuje pouze dvěma lexémy pro označení bílé a černé. Veškeré ostatní barvy, které v naší kultuře běžně rozlišujeme, se v tomto jazyce jeví jako odstíny bílé nebo černé (viz Berlin – Kay 1969: 23–25). Jiný jazyk – Tzeltal, který je užíván ve státě Chiapas v jižním Mexiku – má podle autorů pět lexémů pro základní barvy, a to výrazy pro černou, bílou, červenou, zelenou a žlutou (Berlin – Kay 1969: 11).

Tab. 1: Názorné představení evolučního kritéria v podobě přímo úměrné kvalitativně-quantitativní závislosti. Podle teorie Berlina a Kaye probíhá evoluce pojmenování základních barev de facto v sedmi základních fázích (řada B). Řada A označuje šest kvalitativně-typologických fází, které odlišuje přítomnost nového pojmu pro základní barvu. Podle autorů probíhá vývoj lexika označujícího základní barvy ve všech jazycích právě tímto univerzálně platným kauzálním procesem: „[T]he six equivalence classes [...] may be interpreted as representing at least six evolutionary stages of complexity of basic color lexicon, which have the following properties: that a given language at a given point of time can be assigned to one and only one stage; and that a language currently in a given stage must historically have passed through all prior stages in the appropriate order“¹¹ (Berlin – Kay 1969: 15).¹²

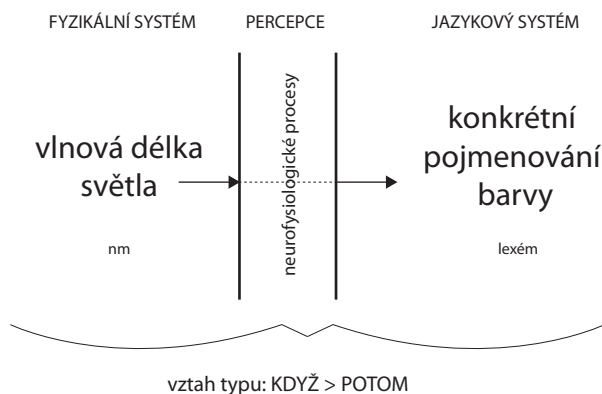
V citované práci Berlina a Kaye je univerzalita pojmenování barev spojena s evolučním kritériem, které je sice soustředěno do imanentní oblasti jazyka, avšak takovým způsobem, kdy každý z dílčích jazykových systémů (konkrétní jazyk) pojmenovávající barvy je reflektován na pozadí myšlenky univerzální struktury (respektive systému), které každá konkrétní jazyková reprezentace podléhá. Berlin a Kay proto pokládali těchto jedenáct pojmů pro základové barvy za tzv. jazykové univerzálie a předpokládali jejich plnou přítomnost anebo potencialitu v každém z jazyků. Proto i evoluční proces, o kterém autoři hovoří, je univerzální. Otázkou ovšem zůstává, co tuto univerzalitu zakládá. Je to apriorní smyslová danost v podobě mimojazykové existence právě oněch jedenácti základových barev v přírodě, které běžně lidským okem rozpoznáváme?

V úvodu jsme konstatovali, že vnímání barev náleží mezi elementární vjemové kvality. Již ve zmíněné publikaci Berlin a Kay uvádí, že jimi představený evoluční model základových barev je podmíněn percepcí (viz Berlin – Kay 1969: 4–7). Tomuto problému se však podrobněji nevěnují a otázku vztahu percepce a jazykových pojmů pro barvy nechávají otevřenou. Paul Kay se však k ní vrací o necelých deset let později ve studii „The Linguistic Significance of the Meaning of Basic Color Terms“ (1978), ve které společně s Chadem McDaniellem přichází se snahou vysvětlit právě elementární sémantiku jazykových pojmů základových barev. Význam této práce se v kontextu předchozího výzkumu jeví jako snaha podpořit předpoklad, podle kterého právě oněch jedenáct pojmů pro základové barvy náleží mezi jazykové univerzálie.

/11/ „Šest ekvivalentních tříd lze interpretovat jako reprezentaci nejméně šesti evolučních stupňů komplexního lexikonu pojmů pro barvy, jež má následující vlastnosti: daný jazyk v daném čase může být přiřazen k jednomu a pouze k jednomu stupni; a že jazyk, který je v současné době v dané fázi, musel historicky projít všemi předchozími etapami v příslušném pořadí.“]

/12/ Věra Schmiedtová a Barbara Schmiedtová ve studii „Určení jazykové základovosti barev v Českém národním korpusu“ stanovují pro češtinu tyto centrální barvy: černou, bílou, červenou, modrou, zelenou, žlutou, šedou/šedivou a hnědou (viz Schmiedtová – Schmiedtová 2006: 311).

Podle Kaye a McDaniela tvoří fundament této univerzality dvě zcela objektivně a univerzálně platné kategorie, tj. jednak fyzikální vlastnosti barev coby vlnových délek světla a jednak všem lidem společné neurofyzilogické vlastnosti percepce barev. Mezi neurofyzilogickou registrací barev, jež probíhá v oblasti smyslových receptorů, a konkrétním jazykovým pojmenováním pro danou barvu potom existují přímé kauzálně-koooperační mechanismy, které motivují jazykové pojmy barev, jež následně tuto kauzalitu sémanticky reflektují: „[A]ll languages share a universal system of basic color categorization... [T]hese universals are inherent in the human perception of color. The color perception of all peoples is the result of a common set of neurophysiological processes, and McDaniel suggests that these pan-human neurophysiological processes are the basic of the universal patterns in the meanings of basic color terms. We argue [...] that the human perception of color offers an explanation of why English speakers segment the visual spectrum as they do – and why, furthermore, speakers of other languages exhibit the limited and systematic set of alternative segmentation of the color space that they do“¹³ (Kay – McDaniel 1978: 610–611).

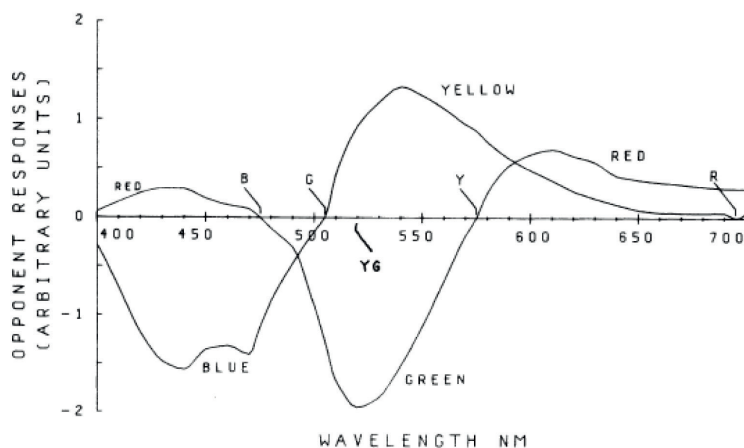

Obr. 2: Model kauzálně-kooperačního mechanismu mezi neurofyzilogickými procesy podmíněnými fyzikálními vlastnostmi na straně jedné a jazykovým systémem na straně druhé.

/13/ „[V]šechny jazyky sdílí univerzální systém kategorizace základních barev... Tato univerzalita je vlastní lidské schopnosti vnímat barvy. Vnímání barev všech lidí je výsledkem běžných neurofyziologických procesů a McDaniel naznačuje, že tyto panhumánní neurofyziologické procesy jsou základem univerzálních modelů ve významu základních barevných pojmů. Domníváme se [...], že lidské vnímání barvy nabízí vysvětlení, proč anglicky mluvící segmentují vizuální spektrum tak, jak to dělají – a proč mluvčí jiných jazyků navíc vykazují omezený a systematický soubor alternativní segmentace barevného prostoru.“]

Obecnou představu o tom, jak uvedený mechanismus funguje, si lze učinit z uvedeného modelu (viz Obr. 2). Jeho předpokladem na úrovni fyziky barev jsou vlnové délky světla pro jednotlivé barvy. Vztah mezi třemi základními oblastmi přechodů, jež v modelu představují externí sféra existence barev,¹⁴ oblast neurofyzologie a systém jazyka, je vztahem kauzálně-lineární determinace probíhající ve směru vyznačeném v modelu.

Kay a McDaniel ve své studii prezentují jiný model, který poskytuje systematický náhled na způsob realizace konkrétních ekvipolencí, tj. mezi příslušnou vlnovou délkou světla a jazykovým pojmenováním barvy. Pro jeho názornost jej na tomto místě citujeme (viz Obr. 3).

Obr. 3: Model rozložení základových barev dle vlnové délky světla (Kay – McDaniel 1978: 619). Například v bodě pro modrou (B), které v uvedeném modelu odpovídá vlnová délka cca 475 nm, nekonkuruje žádná jiná intenzita vlnové délky světla. Totéž lze pozorovat u dalších monofokálních barev (B, Y, R). Naopak v oblastech mimo tyto „čisté“ hodnoty dochází k mísení monofokálních barev, což má za následek vznik tzv. smíšených barev založených na kombinacích modrá + červená, žlutá + zelená, žlutá + červená. Hodnoty pro jednotlivé vlnové délky světla, které odpovídají základním čtyřem monochromatickým barvám, jsou podle autorů studie následující: červená = 695nm, žlutá = 575, zelená = 510, modrá = 475 (viz Kaye – McDaniel 1978: 626).

Výsledkem Kayovy a McDanielovy teorie je, že jazykové pojmenování základových barev je derivátem ne-jazykových kvalit (tj. neurofyzilogic-

/14/ Jsme si vědomi, že tento způsob uchopení jevu, tj. pomocí fyzikálního měření a modelování, je opět určitým druhem jeho interpretace.

kých procesů v mozku, jež jsou aktivovány receptory, na které působí rozdílné hodnoty vlnových délek světla), které podmiňují významovou bázi jazykových pojmů. Pomocí polarity, která panuje mezi biologickými kvalitami (neurofyziologické vnímání barev) a kvalitami sémiotickými (označování barev v konkrétním přirozeném jazyce) lze potom podle autorů ozřejmit sémantiku pojmenování základových barev v jazyce. Řečeno jinak, z tohoto úhlu pohledu je funkcí jazyka vytvářet k základním smyslovým počitkům barev sémantické koreláty v podobě jazykových znaků (lexémů). Jazyk, který disponuje dostatečně vyvinutým lexikem, podle této teorie vytváří právě jedenáct základních pojmů barev: „[T]he semantic structures of these categories [základní kategorie barev – pozn. R. Z.] **can be derived directly from the neural response functions** (tučně R. Z.) [...] that make up the physiological code for color. [...] Fuzzy set representation of the universal basic color categories red, yellow, green, and blue can be developed directly from neural response functions inherent in the neural code for color“¹⁵ (Kay – McDaniel 1978: 624).

Na základě této teorie Kay a McDaniel oponují odlišnému názorovému postoji Jerrolda J. Katze (Katz 1964, 1966), který ze strukturálně-sémiotické pozice rozdíl mezi jazykovými výrazy barev vysvětluje jako výsledek funkčního působení distinktivních sémantických rysů, které mezi jednotlivými jazykovými pojmy barev vytváří ostré delimitace. Kay a McDaniel ovšem namítají, že v jazyce existují pojmy pro smíšené barvy a barevné odstíny (viz Kay – McDaniel 1978: 612), jejichž existenci nelze uspokojivě vysvětlit Katzovou teorií, neboť v jejich případě se ostré hranice naopak stírají. Navrhují proto jiné řešení, které se opírá o teorii fuzzy množin: „We propose [...] that color categories, like the neurophysiological processes that underlie them, are continuous functions; and that a non-discrete formalism, in this instance fuzzy set theory, provides the most concise and adequate description of the semantics of basic color terms“¹⁶ (Kay – McDaniel 1978: 612).

/15/ [„Sémantickou strukturu těchto kategorií lze přímo odvodit z funkcí nervových reakcí, které tvoří psychologický kód barvy. Fuzzy množiny univerzálních kategorií barev červené, žluté, zelené a modré mohou být vyvozeny přímo z nervové odpovědi, jež je vlastní způsobu nervové reflexe barvy.“]

/16/ [„Navrhujeme (...), aby barevné kategorie, stejně jako neurofyziologické procesy, které jsou jejich základem, byly kontinuálními funkcemi; a že nedestruktivní formalismus, v tomto případě teorie fuzzy množin, poskytuje nejvíce stručný a adekvátní popis sémantiky základních barevných termínů.“]

	A	B
	NEURAL RESPONSE CATEGORIES	SEMANTIC CATEGORIES BASED ON IDENTITY
I	^h black	^h black = black
	^h white	^h white = white
	^h red	^h red = red
	^h yellow	^h yellow = yellow
	^h green	^h green = green
	^h blue	^h blue = blue
		SEMANTIC CATEGORIES BASED ON FUZZY UNION
II	^h black OR green OR blue	^h black OR green OR blue = dark-cool
	^h white OR red OR yellow	^h white OR red OR yellow = light-warm
	^h red OR yellow	^h red OR yellow = warm
	^h green OR blue	^h green OR blue = cool; grue
		SEMANTIC CATEGORIES BASED ON FUZZY INTERSECTION
III	^h black + yellow	^h black + yellow = brown
	^h red + blue	^h red + blue = purple
	^h red + white	^h red + white = pink
	^h red + yellow	^h red + yellow = orange
	^h white + black	^h white + black = grey

Tab. 2: Tabulka systematizující vztah mezi neurofyziologickým počítkem a pojmovým korelátem (Kay – McDaniel 1978: 637). Do původní tabulky jsme doplnili velká písmena (A, B) a římské číslice (I, II, III).

Kay s McDanielem svoji teorii o přímém vlivu neurofyziologických procesů na jazykové pojmy pro základové barvy dále systematizovali do tabulky, kterou zde přetiskujeme (viz Tab. 2). Proti sobě se tu korelačně ocitají dvě třídy. První tvoří oblast neurofyziologických podnětů (A), jež vznikají afikací smyslových receptorů, na které působí vlnové délky světla. Druhou tvoří jazykové pojmy barev nebo barevných odstínů (B). Jinými slovy, s každou ze základních vjemových reflexí vlnové délky světla koreluje odpovídající pojem. Pomocí uvedené taxonomie jsou autoři schopni objasnit zejména existenci lexémů pro tzv. smíšené základové barvy, ale též takové pojmy, které neoznačují přímo konkrétní barevné kvality, nýbrž vyjadřují „pocitovost“ určitých skupin barev, jakými jsou kupříkladu tzv. chladné či teplé barvy apod.

Způsob zpracování barevného spektra neurony lidského mozku autoři klasifikují do tří typů. První představuje vlnovou délku světla, která se s jinou světelnou vlnovou délkou nepřekrývá (I). Jedná se o tzv. monofokální barvy, jejichž korelátem v pojmové oblasti je lexém pro příslušnou základovou nesmíšenou barvu. Druhý tvoří percepční podněty a jim odpovídající pojmy, které vznikly kumulací vybraných barev (II), jež na základě společného příznaku vytváří jednu skupinu (union). Konkrétně autoři hovoří o čtyřech kombinacích, které nespočívají v prolnutí barevných spekter, ale ve vnímání vlastností, jež jsou těmto světelným kvalitám společné. Skupině barev černá, zelená a modrá ve výsledku odpovídá pojem tmavě chladný (dark-cool). Množina bílé, červené a žluté evokuje význam světla teplých barev (light-warm), červená a žlutá zase význam teplých barev (warm), naopak zelená a modrá jsou obecně označovány jako barvy chladné (cool) nebo studené (grue). Podíváme-li se zpětně na model na Obr. 3, vidíme, že tzv. chladné či studené barvy disponují společným příznakem, kterým je distribuce vlnových délek světla v tmavším spektru, čemuž odpovídají záporné hodnoty na svislé ose, a více versa. Poslední je skupina barev, které se kombinují (III). V tomto případě jsou výsledkem tzv. smíšené základové barvy, konkrétně pojmy: hnědá, purpurová, růžová, oranžová a šedá.

Klasifikace barev se v Kayové a McDanielově pojetí realizují na úrovni tří modálních bází: identity, analogie a kombinace, kdy poslední dvě jsou interpretovatelné pomocí teorie fuzzy množin. Právě tyto mechanismy probíhající na úrovni neurofyzologie a percepce mají vyvolávat adekvátní pojmový korelát. Jestliže u Berlina a Kaye mělo pro definici základních pojmů pro barvy určující význam hledisko lexikální, v tomto případě je navíc podpořeno aspekty fyzikálními, respektive neurofyzilogickými. Pojetí jazykových pojmů základových barev jako tzv. jazykových univerzálií je tímto postaveno na empirický základ.

3. KOGNITIVNÍ OBRAT

Na jmenovanou studii Kaye a McDaniela reaguje v polovině 90. let Anna Wierzbicka, která stanovisko autorů podrobila kritice. Wierzbicka sice a priori neodmítá výše uvedené poznatky, avšak nedomnívá se, že tímto způsobem je skutečně možné vysvětlit elementární sémantiku jazykových pojmů pro základové barvy. Neurofyzologie barev ani teorie fuzzy množin podle Wierzbické nejsou samy o sobě schopny objasnit jazykovou sémantiku barev: „Podle mého názoru má otázka po mechanismu percepce barev s otázkou po způsobu konceptualizace barev jen velmi málo společného. Percepce barev je v podstatě stejná ve všech lidských kulturách [...] Jejich konceptualizace je však v různých kulturách různá, ačkoliv i zde existují nápadné podobnosti. [...] Nic z toho, co se odehraje na sítnici a v mozku,

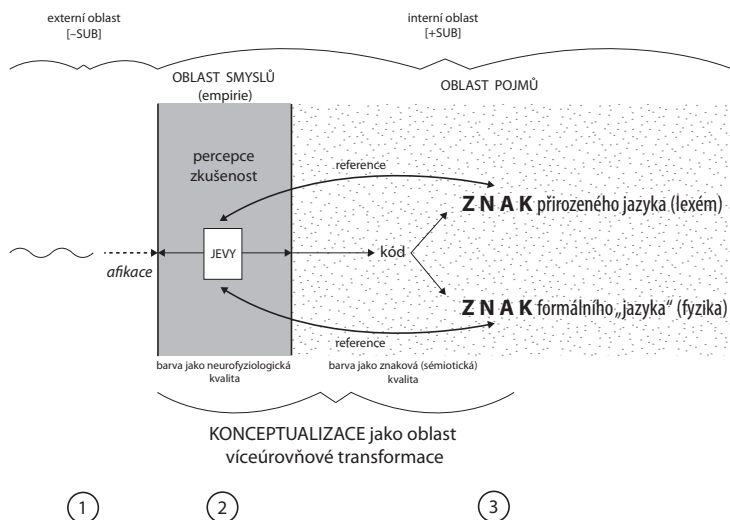
se v jazyce neodráží bezprostředně. Jazyk odráží to, co se děje v mysli, nikoliv to, co se děje v mozku; a naše mysl je částečně formována naší konkrétní kulturou. [...] Naší společnou lidskou biologii je formováno to, co je v mozku, a nikoliv to, co je v mysli. Procesy v mysli to mohou nepřímou odrazet, ale konceptualizace v lidských myslích musí být spojena s něčím, co může tvořit obsah našich myšlenek“ (Wierzbicka 2014: 318).

Berlinovo a Kayovo vymezení jedenácti pojmů pro základové barvy je extenzionální, tzn. vychází z předem přijatého předpokladu existence právě těchto pojmů, kdy výchozím zdrojem následných komparací je angličtina, což – jak se ukázalo – je samo o sobě problematické, neboť se zde konkrétní jazykový systém prezentuje jako ideální, respektive univerzálně platný vzor. Kay a McDaniel tuto teorii přebírají s tím, že usilují zjistit, jaké obecně platné procesy se nachází u základu těchto pojmů. Wierzbicka ovšem konstatuje, že sémantika pojmů pro barvy, která nás ve výsledku zajímá, nemůže být definována exteriorně, tj. mimo vlastní oblast jazyka, který je funkčně propojen nikoli s percepčními, ale s kognitivními strukturami. Na základě tohoto teoretického předpokladu a výzkumu, který autorka provedla, odmítá názor, že pojmy pro základové barvy, které se navíc v plném rozsahu nevyskytují stejně ve všech jazycích, náleží mezi tzv. jazykové univerzálie: „Nepatří-li mezi pojmové univerzálie samotný pojem ‚barva‘, nemohou existovat ani žádné univerzálie barevnosti. ‚Vidění‘ však mezi skutečné pojmové univerzálie patří“ (Wierzbicka 2014: 313).

Wierzbicka tedy vychází z kognitivního předpokladu funkčního propojení jazyka s mentální oblastí. Obě dimenze – jazykový systém a kognice tvoří korelační dvojici; poznávací (kognitivní) schopnost subjektu se manifestuje v jazyce, který však není pasivním nástrojem kognitivních procesů, ale jejich transformací do sémiotického systému. Toto funkční spojení produkuje základní jazyková (sémiotická) schémata (mapy) primárně se vztahující k jevovému přirozenému světu, který je ních konceptualizován. Jazyková sémantika je z tohoto úhlu pohledu sice samostatnou kvalitou jazykového sémiotického systému, avšak reagující na kognitivní procesy poznávajícího (vnímajícího) subjektu. Podle Wierzbické na neurofyziologické úrovni sice všichni lidé disponují stejnou schopností vnímat barvy, avšak rozdíly v sémantizaci konkrétních jazykových pojmů pro základové barvy spočívají v odlišných způsobech jazykové konceptualizace barev. To současně znamená, že jednotlivé pojmy pro barvy nebude vždy zcela automaticky a bezproblémově možné přeložit z jednoho jazyka do jiného. To, co je relativně možné v jazycích, které koexistují ve společném historicko-prostorovém rámci (například evropské jazyky), je mnohem obtížněji realizovatelné ve chvíli, budeme-li komparovat situaci v jazycích vzdálených a rozdílných, a to jak teritoriálně, tak geneticky. Podstatným posunem v uvažování o jazykové sémantice barev je, že se proměnilo teoretické paradigma, které bychom zjednodušeně opsali jako přechod od

pojmu percepce k pojmu konceptualizace. Důležitost tohoto přechodu je motivována snahou vysvětlit povahu elementární sémantiky jazykových pojmů pro základové barvy s ohledem na funkční vztah mezi oblastí příslušného jazykového systému a kognitivními procesy, jež se odehrávají na základní ose vymezené vnímajícím subjektem a přirozeným světem, jehož je subjekt součástí a který jej obklopuje. Konceptualizace je tedy myšlenkový konstrukt formulovaný jazykovým aparátem, a tedy reflektovaný v jeho sémantice.

Oblast mezi jevouou skutečností, smysly a jejím vnímáním potom vyplňuje řada transformačních přechodů, které na úrovni smyslů podmiňují neurofyziologické procesy, na úrovni kognice schopnost mentálního uchopení jevu a na úrovni jazykové reprezentace procesy spojené s označováním a sémiózou. Schematicky tento proces modelujeme následovně (viz Obr. 4):

Obr. 4: Model transformačních přechodů.

Ačkoli tyto procesy tvoří funkčně korelativní jednotu, není mezi nimi vztah hierarchické kauzality tak, jako jsme sledovali v přechozím přístupu, kdy empirie tvořila dominantní komponentu determinující jazykové pojmy. Jazykový systém jakožto formativní sémiotická struktura konceptualizačního procesu totiž disponuje vlastní vývojovou systémovou paradigmatikou, která proces konceptualizace barev ovlivňuje.

Z hlediska bazální konceptualizace barev, o které hovoří Wierzbicka, lze elementární sémantiku pojmů pro barvy specifikovat pomocí explikačních formulí, které usilují vysvětlit procesy v rámci fundamentálních zkušenost-

ních komplexů zakládajících konceptualizaci barev (viz pozn. 14). Například pojem pro *modrou* je podle Wierzbické univerzálně spojován s představou nebe, popřípadě velké vodní plochy (viz Wierzbicka 2014: 334–339),¹⁷ sémantika pro červenou se obvykle realizuje na základě bazální zkušenosti konceptualizace s ohněm atd.¹⁸

Jestliže Wierzbicka svůj přístup k elementární sémantice pojmů pro barvy zakládá na kognitivně „fenomenologickém“ hledisku, u polské lingvistky Krystyny Waszakové se setkáváme s komparativním přístupem, jehož cílem je porovnat prototypické jazykové konstrukce bazálně konceptualizující základové barvy, a to konkrétně u sedmi vybraných jazyků.¹⁹ V otázce prototypů se Waszaková poněkud odlišuje od Wierzbické, neboť zdůrazňuje, že prototypy plní především praktickou funkci. Jsou jakýmsi kulturně podmíněnými vzory, zatímco u Wierzbické jde o analýzu prototypů ve „fenomenologickém“ smyslu s cílem objasnit elementární sémantiku pojmů pro základové barvy: „Nie wchodząc w to, czy prototypy zasadzają się na uniwersalnych cechach życia i otoczenia człowieka jakby chciała Wierzbicka [...], przyjmujemy, że referencję prototypową danej nazwy barwy wyznaczają najbardziej typowe, naturalne, najszerzej występujące odniesienia tej barwy, tj. pewne typy rzeczy, najlepsze przykłady, wzorce, jakie nazwa ta przywołuje w świadomości mówiących“²⁰ (Waszakowa 2000: 22).

/17/ I přesto platí, že prototypy jsou především dobrými vzory, než samotným významem: „Rozsah výrazu *blue* je jazykově specifický, a nelze ho zachytit výhradně na základě biologických faktů. Na druhou stranu ho však můžeme popsat, budeme-li předpokládat, že pojem ‚blue‘ nemá typ struktury charakteristický pro složeninu *sky-blue* nebo pro výraz *apricot*, ‚meruňková‘ a *pea*, ‚hrášková‘ (jakožto výrazy pro barvu) – nebe ani moře nefungují jako předlohy, ale pouze jako určité referenční body. V polštině se složeniny typu *sky-blue* nevyskytují, existuje v ní však konkrétnější adjektivum *blekitny* ‚(světle) modrý‘, které primárně evokuje nebe. Proto jsem spojení ‚X je takový jako‘ nepoužila ani v případě polštiny a nahradila ho vágnějším spojením ‚může myslet na‘“ (Wierzbicka 2014: 335).

/18/ Wierzbicka vypracovala jednotlivé explikace bazálních konceptualizací jazykových pojmů základových barev, které se opírají o kognitivní mechanismy. Zde citujeme vybranou část:

„X je голубой. =

- (a) někdy mohou lidé nad sebou na nebi vidět slunce
jestliže někdo vidí věci, jako je X, může v té době myslet na nebe
- (b) X je takový jako tento druh nebe
- (c) někdy mohou lidé vidět hodně věcí
jestliže někdo vidí věci, jako je X, může si myslet

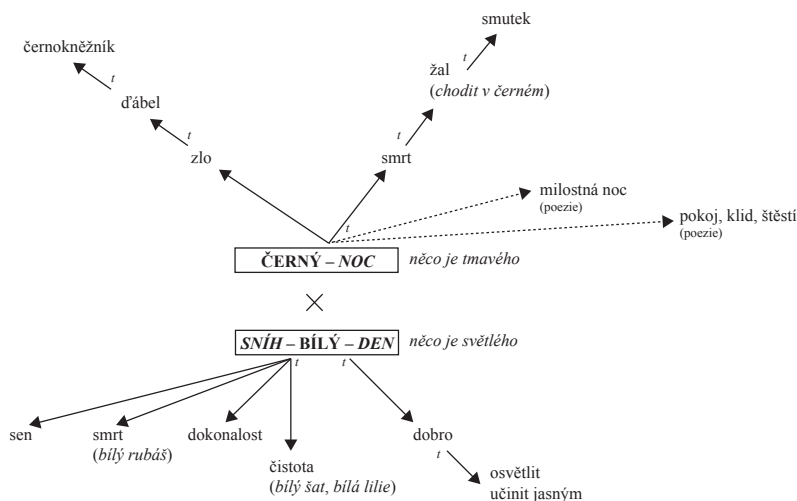
X je синий. =

- (a) někdy mohou lidé nad sebou na nebi vidět slunce
jestliže někdo vidí věci, jako je X, může v té době myslet na nebe
- (b) X v té době není jako nebe
- (c) někdy nemohou lidé hodně vidět
jestliže někdo vidí věci, jako je X, může si myslet“ (Wierzbicka 2014: 336)

/19/ Jedná se o angličtinu, švédštinu, polštinu, češtinu, ruštinu, ukrajinštinu a vietnamštinu.

/20/ [„Nejde o to, zda prototypy spočívají na univerzálních vlastnostech života a nastavení člověka, jak si představuje Wierzbicka [...], předpokládáme, že prototypová reference daného názvu barvy je nejlépe vyjádřena nejtypičtějšími, přirozeně nejrozšířenějšími odkazy této barvy, tj. nejlepšími příklady, vzory, které tento název evokuje v mysli mluvčích.“]

V rámci tzv. lublinské školy kognitivní lingvistiky systematicky analyzoval jazykovou sémantiku základových barev v polštině Ryszard Tokarski, který ve své knize *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie* (2004) rozlišuje konceptuální, systémově asociativní a textově asociativní významy základových barev, z nichž ty poslední jsou utvářeny v kontextech literárních děl. Tokarski se zaměřuje především na derivační mechanismy, ke kterým dochází při generování asociativních významů. Příklad jednoho takového derivačního modelu je znázorněn na Obr. 5. Podle Tokarského je každý z asociativních významů dané barvy generován od významu bazálního, jenž obsahuje sémantickou potencialitu, realizující se transformovaně ve významu asociativním. Podobně i tzv. systémově asociativní významy, tj. takové, které jsou v určité kultuře relativně ustáleny, podmiňují významy textové. Textově asociativní významy barev existují buďto jako individuální sémantické realizace fixované výhradně na konkrétní umělecké texty, anebo se mohou časem stát významy asociativně systémovými, tj. vstoupit do obecného povědomí.

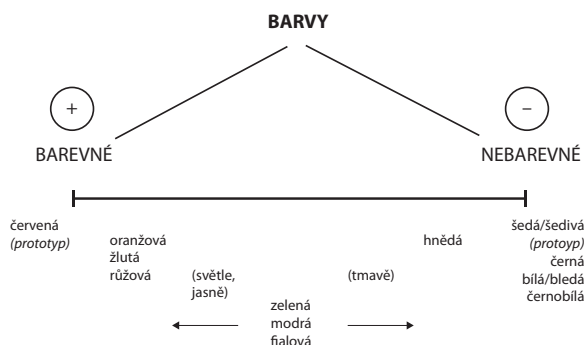

Obr. 5: Model derivačních mechanismů produkujících asociativní sémantiku barev vypracovaný na základě Tokarského výkladu. Každý z asociativních pojmů je s předchozím spojen tzv. slotem, jenž zaručuje derivační transformaci (*t*) dalšího z významů. Kupříkladu asociační význam černé barvy jakožto barvy smrti podmiňuje další asociativní významy, se kterými se tato barva pojí, tj. žal a smutek. Na příkladu bílé barvy Tokarski ukazuje, jak je tento derivační proces závislý jednak na prototypové konstrukci (základové spojení *bílý – den* generuje vlastní asociativní pole), a současně že nemusí platit jednoduchá opozitnost definovaná protikladem

barev (černý versus bílý). Jak černá, tak bílá mohou konotovat smrt. Je však třeba doplnit, že i v tomto případě nalézáme významové odstíny obou konotací, jak je patrné zejména v beletrii.

4. BARVY A JAZYKOVÝ OBRAZ SVĚTA

Pojem jazykové *konceptualizace* rovněž úzce souvisí s jiným důležitým pojmem, který je v kontextu kognitivní lingvistiky často používán; jedná se o spojení *jazykový obraz světa*.²¹ Barvy v jazyce se z tohoto úhlu pohledu jeví jako konstrukty, které jsou podmíněny jazykovou strukturou a nezbytným kontextem kulturního diskurzu. Konceptualizaci asociativní sémantiky barev v češtině se věnuje Irena Vaňková, která se ve svém výzkumu soustředila na intersubjektivně sdílený úzus konotačního užívání barev a barevnosti v češtině, přičemž vymezila základní opozitní kategorie barevnost – nebarevnost a jednotlivé barvy vůči těmto kategoriím systematicky utřídila (viz Obr. 6):

Obr. 6: Schéma je přejato ze studie Ireny Vaňkové „Kapitoly o barvách“ (viz publikace *Co na srdci, to na jazyku*), kde je součástí přílohy B (Vaňková 2005b: 213).

Model představuje základní klasifikaci barev dle míry světlosti/tmavosti a tendence k barevnosti/nebarevnosti, přičemž za prototyp nebarevného Vaňková uvádí šedou, zatímco prototypem barevného je červená (viz Vaňková 2005b: 201). Vaňková se dále věnuje kulturně podmíněné koncep-

/21/ „Pojem jazykový obraz světa se přibližně v polovině 80. let začal užívat v pracích polských jazykovědců z Lublinu. Brzy se v polské lingvistice velmi rozšířil a nabyl mnoha dimenzí: jde tu ovšem nejen o pojem, nýbrž i o svěbytný přístup k jazyku, který je jím reprezentován a označován. Ke krystalizaci tohoto přístupu dochází v době obratu světové lingvistiky od „systému ke komunikaci“, od formalizujících metod k jazykovědě explikativní. Do centra pozornosti jazykovědců se dostává sémantika (včetně svých přesahů do pragmatiky) – a chápe se jako svědeckví o myšlení, prožívání a chování člověka i celých kulturních společenství“ (Vaňková 2005a: 46).

tualizaci barev, a to zejména v souvislosti s lidským tělem: „V centru sémantického okruhu zabarvení tváře stojí opozice **červený** versus **bledý**. *Červený* má (v souvislosti se svými prototypy – krví a ohněm) pozitivní konotace: je to zejména život a živočišnost, zdraví, fyzická krása a přitažlivost, mládí, radost, láska, někdy ovšem též přemíra energie (agresivita, vztek). *Bledý* konotuje naopak nemoc (příp. i smrt), nedostatek energie, pasivitu, smutek, strach, malou fyzickou přitažlivost, někdy sklon k spiritualitě (oproti červené, která může znamenat též ono „lidské, příliš lidské“). Červen i bledost se podílí na konceptualizaci některých psychofyzilogických stavů, emocí (vztek, strach) apod.“ (Vaňková 2005b: 210) Z uvedeného je zjevné, že tzv. systémově asociativní sémantika barev je sice založena na bazálních konceptuálních významech, avšak teprve až příslušný kulturní zkušenostní komplex konfiguruje tuto oblast významu.

5. ZÁVĚREM

Na vybraných přístupech, které jsou jen dílčí a stručnou sondou do jinak rozsáhlé problematiky jazykové sémantiky základových barev, lze sledovat jednu z důležitých teoretických proměn v uvažování o jazykových reprezentacích základových barev, kterou by bylo možné nazvat jako přechod od extenzionálně chápané univerzality jazykových pojmů barev k takovým otázkám, v jejichž centru se ocitá kritická reflexe sémantiky jazykových pojmů pro barvy s ohledem na reálné kulturní kontexty jako problém intenzionální. Jinými slovy, jedná se o proces, který jsme označili jako přechod od percepce barev k jejich konceptualizaci. Důležitým teoretickým nástrojem při výkladu jazykové reprezentace barev se stává pojem *konceptualizace*, který současně otevírá cestu k promýšlení sémantiky barev nejen v odlišných kulturně-historických kontextech, ale v důsledku také v rozdílných ontologických dimenzích.²² Tato problematika zahrnuje další rozsáhlou oblast výzkumu, jejíž pojednání přesahuje rámec této studie.

Překlad anglických citací: Richard Změlík, Josef Líněk

Překlad polských citací: Richard Změlík

/22/ Ontologickými dimenzemi máme na mysli rozlišování mezi aktuálním světem, světy možnými a fikčními. Ukazuje se, že zejména v oblastech fikčních světů je vhodné uvažovat procesy konceptualizace *sui generis*, které generují specifickou, tj. fikční sémantiku barev (viz Ronenová 2006).

LITERATURA

BERLIN, Brent – KAY, Paul

1969 *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution* (Berkeley: University of California Press)

BIGGAM, Carole P.

2014 „Prehistoric Colour Semantics. A Contradiction in Terms“; in Anderson, Wendy – Biggam, Carole P. – Hough, Carole – Kay, Christian (eds.): *Colour studies: A broad spectrum* (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company), s. 3–28

KAY, Paul – McDANIEL, Chad

1978 „The Linguistic Significance of the Meanings of Basic Color Terms“; *Language* 54, č. 3, s. 610–646

KATZ, Jerold J.

1964 „Analyticity and Contradiction in Natural Language“; in Fodor, Jerry A. – Katz, Jerold J. (eds.): *The Structure of Language. Readings in the Philosophy of Language* (Englewood Cliffs: Prentice Hall)

1966 *The Philosophy of Language* (New York: Harper and Row)

PETRŮ, Eduard

1995 „Symbolika drahokamů a barev v Životě svaté Kateřiny“; *Slavia: časopis pro slovanskou filologii* 64, č. 4, s. 381–387

REJZEK, Jiří

2015 *Český etymologický slovník* (Praha: Leda)

RONENOVÁ, Ruth

2006 *Možné světy v teorii literatury* (Brno: Host)

SCHMIEDTOVÁ, Věra — SCHMIEDTOVÁ, Barbara

2006 „Určení jazykové základovosti barev v Českém národním korpusu“; in Čermák, František – Blatná, Renata (eds.): *Korpusová lingvistika: Stav a modelové přístupy* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny), s. 285–313

TOKARSKI, Ryszard

2004 *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej)

VAŇKOVÁ, Irena

2005a „Jazykový obraz světa“; in Nebeská, Iva – Saicová Římalová, Lucie – Šlédrová, Jasňa – Vaňková, Irena (eds.): *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky* (Praha: Karolinum), s. 46–58

2005b „Kapitoly o barvách“; in Nebeská, Iva – Saicová Římalová, Lucie – Šlédrová, Jasňa – Vaňková, Irena (eds.): *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky* (Praha: Karolinum), s. 195–246

Všeobecné pokyny k Římskému misálu (editio typica tertia emendata 2008);
<http://m.liturgie.cz/misal/igmr.htm> [přístup 09. 01. 2019]

WASZAKOWA, Krystyna

2000 „Podstawowe nazwy barw i ich prototypowe odniesienia“; in Grzegorzyszowa, Renata – Waszakowa, Krystyna (eds.): *Studia z semantyki porównawczej: nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne – Cz. I.* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego)

WIERZBICKA, Anna

2014 *Sémantika: elementární a univerzální sémantické jednotky* (Praha: Academia)

WINTER, Astrid

2008 „Intermedialita a synestezie“; in Schneider, Jan – Krausová, Lenka (eds.): *Intermedialita: slovo – obraz – zvuk* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci), s. 49–65